

Ρητορική μίσους απέναντι στις Ελληνίδες αθλήτριες κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: Ανασκόπηση και κριτική - θεματική ανάλυση στον πολιτικό και αθλητικό τύπο (1923 – 1940)

Σαϊλάκης Ηλίας, Υποψήφιος Διδάκτορας

Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Περίληψη

Η εξέλιξη του φεμινιστικού κινήματος και οι κοινωνικοοικονομικές αλλαγές στην Ευρώπη κατά τις αρχές του 20ου αιώνα επηρέασαν τη νοοτροπία για τη θέση της γυναίκας και συνέβαλαν στη δημιουργία ενός σημαντικού αθλητικού κινήματος. Συμβαδίζοντας με τις ευρωπαϊκές τάσεις, οι Ελληνίδες του Μεσοπολέμου διεκδίκησαν τη θέση τους στον αγωνιστικό αθλητισμό, δηλαδή στο είδος της άθλησης που δεν περιορίζεται απλώς στη ψυχαγωγία, αλλά εκτείνεται στη διεκδίκηση της νίκης μετά από αναμέτρηση στο πλαίσιο οργανωμένων αθλητικών συναντήσεων. Η κυρίαρχη γνώμη μεταξύ των παραγόντων που διαχειρίζονταν τον ελληνικό αθλητισμό ήταν γενικότερα αντίθετη στην ιδέα της ένταξης των γυναικών στον αθλητισμό, ακόμα και μετά την επίσημη αναγνώριση του από τον ΣΕΓΑΣ το 1928. Στο εν λόγω κείμενο εξετάζεται όψη του φαινομένου της ρητορικής μίσους όπως αυτή εκδηλώθηκε στη δημόσια σφαίρα εναντίον των Ελληνίδων αθλητριών κατά τον Μεσοπόλεμο και συγκεκριμένα μέσα από τις στήλες του πολιτικού και αθλητικού Τύπου. Τα άρθρα και οι συνεντεύξεις των εφημερίδων της εποχής αποκαλύπτουν πραγματικά μια εκ βαθέων δυναμική συκοφάντησης, υποβάθμισης, ακόμη και εξάλειψης των πρακτικών του γυναικείου αθλητισμού από ισχυρούς διοικητικούς αξιωματούχους και δημοσιογράφους, ενώ ταυτοχρόνως, έτεροι διοικούντες και δημοσιογράφοι φέρονται να υποστηρίζουν σθεναρά τις διαδικασίες άθλησης των γυναικών. Η μελέτη της αρθρογραφίας της εποχής σχετικά με τον γυναικείο αθλητισμό, εν προκειμένω πραγματοποιείται στη βάση μια ιστορικής και κριτικής ανάλυσης του λόγου που αρθρώνεται στον αθλητικό και πολιτικό τύπο της περιόδου του Μεσοπολέμου. Στα κείμενα που μελετήθηκαν, τα οποία είναι δημόσια κείμενα, αναζητούνται αποτυπώσεις της εξουσίας εντός του τότε κοινωνικού γίγνεσθαι. Τελικά, τα άρθρα αυτά του Τύπου ως πλούσιο υλικό δημόσιας ιστορίας αποτυπώνουν κοινωνικές και πολιτικές δυναμικές και κυρίαρχες αντιλήψεις της υπό έρευνα περιόδου και δίνουν το έρεισμα στην/στον αναγνώστριά/η να ανασκευάσει το πολιτισμικό περιβάλλον της εποχής, μέσω της ανάλυσης της γλώσσας και του λόγου.

Λέξεις-κλειδιά: ρητορική μίσους, γυναικείος αθλητισμός, Μεσοπόλεμος, ΣΕΓΑΣ

Hate speech against Greek women athletes during the interwar period: Review and criticism-thematic analysis in the political and sports press (1923 - 1940)

Sailakis Ilias, PhD candidate

Balkan, Slavic and Oriental Studies, University of Macedonia

Summary

The expansion of the feminist movement and the socio-economic changes in early 20th century Europe profoundly affected the mindset about women's social position. They also contributed to the creation of a critical athletic movement. Following European developments, women of interwar Greece claimed their place in competitive sports, which is not limited to entertainment but extends to claiming victory after organised sports matches. The authorities that managed Greek sports were generally opposed to the idea of the integration of

women in sports, even after SEGAS officially recognised this in 1928. In this contribution, I examine the concept known as "hate speech" as it manifested itself in the public sphere against Greek women athletes during the interwar era, specifically through the political and sports press columns. Newspaper articles and interviews reveal the attempt of influential authorities and journalists to slander, degrade, and even eliminate women's sports while some others actively supported the women's sports movement. I look for discourses and depictions of power through historical-critical speech analysis of sports and political press articles of the interwar era. This material, which constitutes a rich public history record, illustrates the interwar social and political context and facilitates the reconstruction of cultural dynamics through the study of language and speech.

Keywords: hate speech, women's sports, Interwar, SEGAS

Εισαγωγικά: ο γυναικείος αθλητισμός στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου

Οι πρώτες πληροφορίες για την παρουσία των γυναικών στον ελληνικό αθλητισμό εντοπίζονται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Επρόκειτο συνήθως για νεαρές κοπέλες, μέλη της αστικής ελίτ εκείνης της περιόδου, όπου η συμμετοχή τους στον αθλητισμό αποτελούσε όψη της κοινωνικότητάς τους ως μελών της ελίτ (Γιαννιτσιώτης 2002). Μέχρι και το 1920 οι πληροφορίες που έχουμε για τον γυναικείο αθλητισμό είναι ελάχιστες. Οι συνήθειες αναφορές σχετίζονται περισσότερο με επιδείξεις γυμναστικής, όπως εκείνες του έτους 1903 και του 1904 από τον Εθνικό Γυμναστικό Σύλλογο (Εθνικός Γ.Σ.) και τον Πανελλήνιο Γυμναστικό Σύλλογο (Πανελλήνιος Γ. Σ) αντίστοιχα (Αντζουλάτος 1975:10). Το 1912 για πρώτη φορά παρουσιάστηκαν από την ομάδα του Διαγόρα γυμναστικές επιδείξεις γυναικών στο πανελλήνιο πρωτάθλημα. Οι επιδείξεις αυτές μπροστά σε κοινό έδωσαν την δυνατότητα να γίνει μια κριτική αναθεώρηση σχετικά με τη θέση της Ελληνίδας στον αθλητισμό. Οι καλές επιδόσεις των αθλητριών απέδειξαν ότι οι γυναίκες μπορούν να συμμετέχουν στον αθλητισμό και ότι οι Ελληνίδες αθλήτριες μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο σε διεθνές αγωνιστικό επίπεδο.

Ο αθλητισμός των γυναικών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου παρουσιάζει μια σειρά από διαδοχικές φάσεις που οδήγησαν στην καθιέρωση του γυναικείου αθλητισμού. Το 1923 αποτέλεσε μια χρονιά μεταίχμιο για τον αθλητισμό γυναικών. Αν και καταγράφηκαν εμφανίσεις σε αθλήματα όπως η σκοποβολή, η αντισφαίριση και η πετοσφαίριση, το ενδιαφέρον εστιάστηκε κυρίως στον κλασικό αθλητισμό. Το 1923 διοργανώθηκαν συνολικοί αγώνες Αθηνών με τη συμμετοχή γυμνασίων. Παράλληλα με τους μαθητές αγωνίστηκαν και «δεσποινίδες» στα εξής αθλήματα: 60 μ., άλμα εις μήκος, λιθοβολία, διεκυστίνδα και σκυταλοδρομία 8x50 μ. Η συμμετοχή των γυναικών είχε μεγάλη αποδοχή και έτσι εγκαινιάστηκε ο κλασικός αθλητισμός στην Ελλάδα (Σκιαδάς 1998:95, Μανιτάκης 162:410).

Από το 1923 έως το 1928 άρχισε μια έντονη προσπάθεια για να αναγνωριστεί ο αθλητισμός γυναικών από τους επίσημους κρατικούς φορείς. Πρωτοπόρος στην προσπάθεια αυτή ήταν ο Πρόεδρος του Πανιωνίου Γ.Σ. Δημήτριος Δάλλας, ο οποίος αγωνίστηκε για την καθιέρωση του αθλητισμού γυναικών προσκρούοντας σε συνεχείς αρνήσεις του ΣΕΓΑΣ. Το 1926 ο Πανιώνιος ΓΣ προκήρυξε αγώνες

πετοσφαίρισης γυναικών και ζήτησε άδεια νομιμοποίησης τους από τον ΣΕΓΑΣ, η οποία δόθηκε μετά από τρεις μήνες (Ζάικος 2019:85).

Το 1926 ο ΣΕΓΑΣ σχημάτισε επιτροπή για να τον αθλητισμό γυναικών η οποία απαρτιζόταν από γνωστά στελέχη της διοίκησης και του αθλητισμού (Ιωάννης Χρυσάφης, Φίλιππος Καρβέλας, Μιχαήλ Χρυσάφης, Εμμανουήλ Λαμπαδάριος, Αθανάσιος Λευκαδίτης). Ο Ι. Χρυσάφης ήταν εξ αρχής αντίθετος με την καθιέρωση του αθλητισμού γυναικών. Από το 1926 μέχρι και το 1928 παρατηρήθηκε μια γενικότερη αντίδραση και άρνηση του ΣΕΓΑΣ να νομιμοποιήσει τον αθλητισμό γυναικών. Παράλληλα, όλο και περισσότεροι σύλλογοι δημιουργούσαν γυναικεία τμήματα. Οι αρνήσεις του ΣΕΓΑΣ εκφράζονται έντονα στον αθλητικό και πολιτικό τύπο της εποχής. Μια χαρακτηριστική δήλωση του Ι. Χρυσάφη περιγράφει ξεκάθαρα την κατάσταση από την μεριά του ΣΕΓΑΣ: «...ο αθλητισμός είναι καταστρεπτικός για το γυναικείο σώμα, καταστρέφει τα γεννητικά όργανα και ενώ εμείς περιμένουμε γυναίκες να αναπαράγουν την φυλή μας παρατηρείται μια μανία για αθλητισμό γυναικών. Οι αθλήτριες γυναίκες κατά 95% χάνουν την μητρότητα τους» («Το μέγα ζήτημα», 1927, όπως αναφέρεται στο Ζάικος 2019:92).

Στις 16 Μαρτίου 1928 ο ΣΕΓΑΣ εξέδωσε τελικά εγκύκλιο (Υπ' αριθ. 10/1106) με την οποία αναγνωρίζει τον αθλητισμό γυναικών και αναλαμβάνει την επίβλεψη του στα αθλήματα του στίβου, της αντισφαίρισης, της οπλομαχίας, της σκοποβολής, της κυνηγεσίας, των αθλοπαιδιών, της πάλης και της πυγμαχίας (Ζάικος 2019:95).

Στην Ελλάδα, η περίοδος ως το 1928 χαρακτηρίζεται από τον αγώνα για τη νομική κατοχύρωση του αθλητισμού γυναικών. Ακολούθησε μια περίοδος όπου υπήρξε μια προσπάθεια για ευρύτερη κοινωνική καθιέρωση, η οποία όμως νοθεύτηκε από την εχθρική στάση στελεχών της αθλητικής διοίκησης και την επικρατούσα κοινωνική άποψη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι απόψεις του Ι. Χρυσάφη ο οποίος μεταξύ άλλων ανέφερε πως «...δεν μπορεί και δεν πρέπει να κάμη η γυναίκα αθλητισμόν... Ο προορισμός της γυναίκας είνε να γίνη αύριο καλή σωματικώς και ψυχικώς μητέρα...». Επίσης ο Κ. Σπανούδης ανέφερε πως «...θέλω την γυναίκα προ παντός καλοσχηματισμένη και εύρωστη, όχι ανδρογυναίκα....θέλω την γυναίκα εντός των ορίων της φύσης...» (Ζάικος 2019:92).

Στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1928 στην ελληνική αποστολή δεν υπήρχε γυναικεία παρουσία. Φαίνεται πως η ΕΟΑ θεωρούσε ότι οι Ελληνίδες αθλήτριες δεν ήταν ικανές να αγωνιστούν σε διεθνές επίπεδο. Ωστόσο η ελληνική αποστολή δεν είχε καμία επιτυχία (Ζάικος 2019:97). Η αποτυχία των αθλητών στο Άμστερνταμ απέδειξε ότι ούτε οι άντρες αθλητές είχαν τις επιδόσεις που χρειαζόνταν ώστε να ανταγωνιστούν αθλητές άλλων χωρών. Η αποτυχία της ελληνικής αποστολής δεν πρέπει να θεωρηθεί ως ανικανότητα των Ελλήνων αθλητών αλλά ως αποτέλεσμα της έλλειψης οργανωμένου προπονητικού προγράμματος και υποδομών, τεχνικών ελλείψεων και αποτελεσματικής αθλητικής διοίκησης.

Το 1928 ο ΣΕΓΑΣ ανέθεσε στην Τεχνική Επιτροπή Αθλητισμού Γυναικών (ΤΕΑΓ), τη διοίκηση του αθλητισμού γυναικών και την οργάνωση γυναικείων αγώνων. Πράγματι τα επόμενα τέσσερα χρόνια άρχισαν να διοργανώνονται αγώνες σε όλη τη χώρα και αθλήτριες άρχισαν να επιτυγχάνουν αξιοσημείωτες

επιδόσεις, όπως οι: Σοφία Μπεναρδή, Λώρα Μπαχώμη, Ρενέ Αρμάου, Γεωργία Στεργίου, Δομνίτσα Λανίτου κ.α.

Το 1934 αποτέλεσε μια πολύ σημαντική στιγμή για την ιστορία του γυναικείου κλασικού αθλητισμού καθώς πραγματοποιήθηκαν οι πρώτοι «επίσημοι» Πανελλήνιοι Αγώνες Στίβου Γυναικών. Το πρόγραμμα περιλάμβανε τα εξής αγωνίσματα: 100 μ., 80 μ. με εμπόδια, άλματα εις ύψος και μήκος, σφαιροβολία, ελευθέρω δισκοβολία, ακοντισμός και σκυταλοδρομία 4x100 μ. («Οι πανελλήνιοι γυναικείοι αγώνες», 1934· «Ο αθλητισμός των γυναικών», 1934). Ο Τύπος της εποχής αποδέχτηκε με ιδιαίτερο θαυμασμό αυτή τη διοργάνωση. Σε άρθρο στην Εσπερινή αναφέρεται πως ο αθλητισμός γυναικών μπορεί και πρέπει να στηριχτεί από τις αθλητικές διοικητικές αρχές, μιας και οι γυναίκες αθλήτριες, πέρα από εξαιρετικές σωματικές δυνατότητες, έχουν ζήλο και διάθεση για αγώνα («Την Κυριακήν εις το Στάδιον οι γυναικείοι αθλητικοί αγώνες», 1934).

Το 1935 έγινε η πρώτη προσπάθεια για διεθνοποίηση του αθλητισμού γυναικών με μια διεθνή συνάντηση με αθλήτριες της Αυστρίας και η εμφάνιση των Ελληνίδων αθλητριών ήταν πραγματικά αξιοσημείωτη (Κυριάκος 1988:13). Το 1936 η Δομνίτσα Λανίτου έγινε η πρώτη Ελληνίδα που μετείχε ως μέλος της Ελληνικής Ολυμπιακής Ομάδας στον κλασικό αθλητισμό. Στα 100 μ. δεν κατάφερε να προκριθεί, αλλά στα 80 μ. με εμπόδια κατάφερε να προκριθεί στον ημιτελικό (Ζάικος 2004:292).

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παρατεθεί η εξής παρατήρηση. Μία μερίδα του Τύπου της εποχής ακολούθησε μια ρητορική μίσους και απέχθειας απέναντι στις αθλήτριες. Η στάση αυτή του Τύπου και του ΣΕΓΑΣ προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση. Φαίνεται ότι ο ΣΕΓΑΣ προσπαθούσε να αφαιρέσει το δικαίωμα των γυναικών στην άθληση, παρόλο που αυτό έχει κατοχυρωθεί νομικά. Επίσης, παρά τις αντιδράσεις αυτές, αποφάσισε την αποστολή της Λανίτου στους αγώνες του Βερολίνου μετά από λίγους μήνες.

Από το 1936 και μετά παρατηρήθηκε μια αλλαγή στον αθλητισμό γυναικών. Η δικτατορία του Μεταξά στηριξε τον αθλητισμό γυναικών σε ένα πλαίσιο εθνικισμού, όπως συνέβη και σε άλλα κράτη με απολυταρχικά καθεστώτα. Η έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οδήγησε σε σχεδόν ολική παύση όλες τις αθλητικές δράσεις της χώρας.

Η έννοια της ρητορικής του μίσους

Σχετικά με την έννοια «ρητορική του μίσους» δεν υπάρχει κοινά αποδεκτός βιβλιογραφικός ή ακαδημαϊκός ορισμός. Η ΕΕ ωστόσο με την Σύσταση (97) 20 ορίζει την ρητορική μίσους ως εξής:

Η ρητορική μίσους περιλαμβάνει κάθε μορφή έκφρασης που διαδίδει, υποκινεί, προωθεί ή δικαιολογεί το φυλετικό μίσος, την ξενοφοβία, τον αντισημιτισμό, ή άλλες μορφές βίας και μίσους που βασίζονται στην μισαλλοδοξία, περιλαμβανομένης της μισαλλοδοξίας που εκφράζεται μέσα από τον επιθετικό εθνικισμό τον εθνικισμό, την διάκριση και το μίσος κατά των μειονοτήτων και μεταναστών. Βασίζεται σε στερεότυπα και κοινωνικές πεποιθήσεις

και εντείνει τον αποκλεισμό και τον στιγματισμό ενός μεμονωμένου προσώπου ή μια συγκεκριμένης, συνήθως περιθωριοποιημένης, ομάδας ανθρώπων.¹

Με βάση την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ή ΕΣΔΑ, η ελευθερία έκφρασης και γνώμης είναι βασικό θεμέλιο για τη λειτουργία ενός δημοκρατικού πολιτεύματος. Σύμφωνα με το Άρθρο 10 της ευρωπαϊκής σύμβασης για τα δικαιώματα του ανθρώπου αυτή η ελευθερία έκφρασης δεν αφορά μόνο στις ιδέες και απόψεις που είναι γενικά αποδεκτές, αλλά και σε αυτές που μπορεί να θίγουν ή προσβάλουν πρόσωπα και θεσμούς. Η ανοχή όμως σε δηλώσεις που μπορεί να μειώσουν την ανθρώπινη προσωπικότητα έρχεται σε αντίθεση με την αρχή της ισότητας και της αξιοπρέπειας, τον αλληλοσεβασμό και την ανεκτικότητα, αξίες δηλαδή που βοηθάνε στη θεμελίωση του επιδιωκόμενου θεμιτού σκοπού ενός δημοκρατικού πολιτεύματος. Για τον λόγο αυτό η ευρωπαϊκή νομοθεσία αποκλείει από το Άρθρο 10 περί ελεύθερης έκφρασης, δηλώσεις ή ιδέες οι οποίες εμπεριέχουν εκφράσεις μίσους, υποκινούν την κάθε μορφή βίας και μπορούν να βλάψουν τις αξίες της ευρωπαϊκής σύμβασης για τα δικαιώματα του ανθρώπου (ΕΕΔΑ 2018).

Ο προσδιορισμός ωστόσο της ρητορικής του μίσους ως έννοιας δεν είναι εύκολο να οριστεί απολύτως συγκεκριμένα, μιας και οι εκφράσεις μίσους δεν αφορούν μόνο σε συγκεκριμένες συνθήκες του καθημερινού, αλλά μπορούν να λάβουν πολλές μορφές. Εκτός της ξενοφοβίας και του αντισημιτισμού, ρητορική μίσους εντοπίζουμε σε αναφορές σε θέματα θρησκείας, ομοφοβίας, παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, διαχωρισμού με βάση το φύλο ή την σεξουαλικότητα, την ηλικία, το επάγγελμα, καθώς και σε πλήθος άλλες κατηγοριοποιήσεις που λαμβάνουν χώρα στην καθημερινή ζωή. Επομένως, το νομοθετικό πλαίσιο καλύπτει μεν και διασφαλίζει την εκάστοτε ομάδα ή πρόσωπο που μπορεί να προσβάλλεται από εκφράσεις ρητορικής μίσους, η γενικότερη όμως διατύπωση των απαγορεύσεων απέναντι σε εκφράσεις που μειώνουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν αποτελεί έναν θεμελιώδη κανόνα, ο οποίος δύναται να εντάξει εντός του όλες τις διακρίσεις και κατηγοριοποιήσεις που μπορεί να συναντήσει κανείς και από τις οποίες μπορεί να προσβληθεί η προσωπικότητα και η ζωή της/του.

Οι διατάξεις της ευρωπαϊκής σύμβασης σχετικά με τη ρητορική μίσους και την ελευθερία λόγου μπορούν να χαρακτηριστούν ως προβληματικές (Ζάχος 2018). Το γεγονός ότι δεν υπάρχει σαφής ορισμός της έννοιας «hate speech» είναι πιθανό ότι πλήττει τελικά τόσο την ελευθερία του λόγου -μιας και ο κίνδυνος της λογοκρισίας καιροφυλακτεί, όσο και τα ίδια τα ανθρώπινα δικαιώματα. Οι νομοθετικοί ορισμοί για την εννοιολόγηση της ρητορικής μίσους εντάσσουν τη χρήση του όρου αυτού σε ένα πολιτικό και νομοθετικό πλαίσιο. Συχνά ωστόσο, ο όρος χρησιμοποιείται καθημερινά για να περιγράψει φαινόμενα πολύ διαφορετικά από την ίδια την έννοια καθαυτή όπως έχει οριστεί από τον νομοθέτη (Brown 2017). Έτσι, μοιάζει να απαιτείται συστηματικότερη μελέτη (ενδεχομένως φιλοσοφική και πολιτισμική) του θέματος και των διαφορετικών όψεών του και ταυτόχρονη συγκεκριμενοποίηση και συστηματική

¹ https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680505d5b

αναθεώρηση του νομοθετικού πλαισίου που αφορά στο φαινόμενο αυτό τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, για τη διασφάλιση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και της ελευθερίας της έκφρασης.

Ερευνητικό πρόβλημα και ερευνητικά ερωτήματα

Στο επίκεντρο του παρόντος άρθρου και της διδακτορικής μου διατριβής, ως κύριο ερευνητικό πρόβλημα προς ανάλυση τίθεται η έννοια της «ρητορικής του μίσους», όψεις της οποίας αποκαλύπτονται μέσα από τον πολιτικό και αθλητικό τύπο της περιόδου του Μεσοπολέμου, σχετικά με τον αθλητισμό των γυναικών. Μέσα από το υπό έρευνα υλικό αναζητούνται λεξιλογικά χαρακτηριστικά που αναδεικνύουν περιορισμό ή απαγόρευση του δικαιώματος των γυναικών στον αθλητισμό κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα. Το κεντρικό ερευνητικό πρόβλημα της διατριβής πλαισιώνουν επιμέρους ερωτήματα προς μελέτη: πως εκδηλώνεται η ρητορική μίσους; Ποιες κοινωνικές διαδικασίες και κοινωνικούς παράγοντες εκφράζει αυτή η εκφορά του λόγου κατά το Μεσοπόλεμο και πως η ρητορική μίσους προς τον γυναικείο αθλητισμό μπορεί να συμπίπτει με κυρίαρχους λόγους σχετικά με τη νοούμενη ως «θέση της γυναίκας» στην κοινωνία της εποχής;

Υλικό ερευνάς - περιορισμοί και δυσκολίες

Το υλικό αναζητήθηκε στο ψηφιακό αρχείο εφημερίδων και περιοδικών της βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Λόγω της έκτασης του υλικού έγινε περιορισμός της έρευνας και αναζήτηση σε χρονικές περιόδους σχετικές με αθλητικά δρώμενα γυναικών και σε συζητήσεις σχετικές με τον αθλητισμό, όπως για παράδειγμα χρονολογική αναζήτηση σε ημερομηνίες μετά από τους αθλητικούς αγώνες στους οποίους συμμετείχαν γυναίκες αθλήτριες.

Η επιλογή του υλικού έγινε με μια -κατά το δυνατότερο, συστηματική δειγματοληψία. Πραγματοποιήθηκε δηλαδή επιλογή φύλλων με βάση θέματα συζήτησης για τον γυναικείο αθλητισμό και σε σχέση με σημαντικές ημερομηνίες για τον αθλητισμό της εποχής. Ο τρόπος αυτός της δειγματοληπτικής έρευνας έθεσε ως στόχο τον εντοπισμό πλούσιων σε πληροφορία, περιπτώσεων προς ανάλυση. Επίσης, πραγματοποιήθηκε και τυχαία δειγματοληψία βασισμένη σε προηγούμενες βιβλιογραφικές αναφορές αλλά και σε προηγούμενα δεδομένα της έρευνας. Πρόκειται για άρθρα αθλητικού ρεπορτάζ που αναφέρονται σε αθλητικούς αγώνες και αθλητικά δρώμενα, αλλά και για άρθρα γνώμης απλών πολιτών της εποχής ή και συστηματικών αρθρογράφων σχετικά με τον αθλητισμό των γυναικών.

Μεθοδολογία

Σχετικά με τη συλλογή, χρήση και μελέτη του ερευνητικού υλικού του παρόντος κειμένου πραγματοποιήθηκε ιστορική/ποιοτική έρευνα με στόχο την κριτική και θεματική ανάλυση του εν λόγω

υλικού, σε συνδυασμό με την διατμηματική ή μη, ταξινόμησή του. Κεντρικής σημασίας κρίνεται η αποκωδικοποίηση του υλικού και η ανάδυση νοημάτων βασισμένων σε αυτό, προκειμένου για μια ιδεογραφική προσέγγιση της εξεταζόμενης εποχής και κοινωνικής συνθήκης κατά τις οποίες λαμβάνει χώρα το υπό εξέταση φαινόμενο (Ιωσηφίδης 2008). Εν προκειμένω, επιλέγεται η χρήση της θεματικής ποιοτικής ανάλυσης (Braun & Clark 2006), ενώ ταυτόχρονα, η λεξιλογική κωδικοποίηση του υλικού οδηγεί στην εξαγωγή συμπερασμάτων και νοημάτων με βάση τα ερευνητικά ζητήματα (Miles & Huberman 1994). Για την ακρίβεια, οι κώδικες συνδέονται μεταξύ τους και συσχετίζονται με απώτερο σκοπό να οδηγήσουν σε μια εκ βάθρων ανάλυση και στη δημιουργία του θεματικού χάρτη πάνω στον οποίο βασίζεται η έρευνα.

Σχετικά με την παρούσα μελέτη, η χρήση της θεματικής ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων της έρευνας κρίνεται ως ιδιαίτερης σημασίας, μιας και η τελευταία δύναται να ανατροφοδοτεί τη σκέψη ή και τη φαντασία, για την εξαγωγή συμπερασμάτων σε ό,τι αφορά τα ζητήματα που τίθενται επί του παρόντος, ενώ συγχρόνως οδηγεί στην αναπροσαρμογή των ερευνητικών δεδομένων όποτε αυτό χρειάζεται. Έτσι, η ίδια η ποιοτική έρευνα και τα εργαλεία αυτής, τα οποία χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, μοιάζουν να στέκονται καθοδηγητικά προς την ίδια την έρευνα, μιας και δύνανται να γεννούν νέα ερωτήματα και ιδέες (Bochner 2000:268, Paul 2005), μετατρέποντας τελικά το ίδιο το ερευνητικό υλικό σε ζωντανή φωνή και κατ' ουσία συνεργάτη της όλης διαδικασίας (Kidder & Fine 1987).

Η θεματική ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων της έρευνας σε συνδυασμό με την κριτική ανάλυση λόγου θέτουν στο κέντρο τους ζητήματα ελέγχου και εξουσίας όπως αυτά αποτυπώνονται στην αρθρογραφία της υπό μελέτης περιόδου μέσω της γλώσσας και του λόγου. Σημαντική, στο σημείο αυτό της ανάλυσης κρίνεται η χρήση της έννοιας της κοινωνικής τάξης, ως πεδίου άσκησης εξουσίας που αποβλέπει σε έλεγχο των σωμάτων της κοινωνίας των υπόλοιπων κοινωνικών τάξεων και μάλιστα στέκεται ελεγκτικά και αποτρεπτικά προς τις αντιδράσεις εκείνες που θα μπορούσαν να επιφέρουν ρωγμές στην πρωτοκαθεδρία της. Ο έλεγχος επιτελείται στο σύνολο της κοινωνικής ζωής της ανθρωπίνης ύπαρξης, χωρίς να εστιάζει σε συγκεκριμένες όψεις της πολιτικής συνθήκης εντός μιας κοινωνίας ή της οικονομίας. Άλλωστε, η σχέση των κοινωνικών τάξεων δεν αρθρώνεται μονάχα με βάση τις εκάστοτε οικονομικές συνθήκες, αλλά υπάρχουν πολιτικές και κοινωνικές συναρθρώσεις που διαμορφώνουν τη σύνδεση μεταξύ τους. Έτσι, ο συσχετισμός ανάμεσα στις διαφορετικές τάξεις εκφράζεται μέσα από τις μεταξύ τους σχέσεις κυριαρχίας και υπαγωγής και όχι αποκλειστικά με οικονομικά κριτήρια όπως ειπώθηκε νωρίτερα, καθώς η διαδικασία της παραγωγής περιλαμβάνει στάδια αλληλεξάρτησης και σύνδεσης ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις που ξεπερνάν την οικονομική διαδικασία (Πουλιαντζάς 1976).

Ένας από τους τρόπους επιβολής της εξουσίας είναι η κατευθυνόμενη επιρροή του λόγου και της γλώσσας. Τα δημόσια κείμενα λόγου δημιουργούνται από φορείς εξουσίας με σκοπό να κατευθύνουν και να διαμορφώσουν την κοινωνική και πολιτική αντίληψη και μέσα από αυτά αναγνωρίζονται θέματα εξουσίας και ανισότητας (Van Dijk 2001).

Στο συγκριμένο άρθρο -απεικόνιση της έρευνας της διδακτορικής μου διατριβής, εστιάζουμε ιδιαίτερα στις γλωσσολογικές παρατηρήσεις και στην ανάλυση λογού για την ύπαρξη ρηματικών κανόνων που ορίζονται από κυριαρχικές πρακτικές εξουσίας. Οι κανόνες αυτοί διαμορφώνονται και επηρεάζονται από τη σχέση μεταξύ των κοινωνικών τάξεων με σκοπό τον έλεγχο και την επιβολή εξουσίας από τη μια τάξη στην άλλη (Φουκώ 1986:145). Η επανεξέταση των ρηματικών και γλωσσολογικών κανόνων μπορεί να οδηγήσει στην ανακάλυψη και ανάδειξη κυρίαρχων αντιλήψεων της εποχής που υπάρχουν ή κρύβονται μέσα στους κανόνες αυτούς. Σύμφωνα με τον Πουλαντζά (1976), η προσπάθεια για την κατοχή της εξουσίας οδηγεί σε μια σειρά από πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές που εφαρμόζονται από τις τάξεις που θέλουν να κατακτήσουν την εξουσία. Η κατάκτηση αυτή πραγματοποιείται μέσα από την παραγωγική διαδικασία στην οποία συμμετέχουν όλες οι τάξεις και μέσα από την οποία καθορίζεται η κυριαρχία στην εξουσία. Εν προκειμένω, εφαρμόζεται μια λεξιμετρική καταγραφή στο ερευνητικό υλικό και εντοπίζονται γλωσσολογικές φράσεις και γλωσσικά στοιχεία τα οποία υπακούν σε κανόνες εξουσίας που αποκλείουν ή προσπαθούν να αποτρέψουν την αντίδραση ή την αντι-εξουσία απέναντι στην κυρίαρχη τάξη. Από την παραπάνω θεωρητική προσέγγιση προκύπτει η εξής καρτέλα τεκμηρίωσης και ανάλυσης του ερευνητικού υλικού:

Τίτλος	
Υπέρτιτλος	
Ημερομηνία	
Σελίδα	
Εξώφυλλο	
Λεξιλογική καταγραφή εννοιών	
Υπαγωγή σε ρητορική μίσους	

Συμπεράσματα

Η ανάλυση του ερευνητικού υλικού οδήγησε στα εξής συμπεράσματα: τα περισσότερα άρθρα με αναφορά στο γυναικείο αθλητισμό βρίσκονται σε στήλες εφημερίδων παράλληλα με άλλα αθλητικά γεγονότα. Υπάρχουν ωστόσο άρθρα τα οποία αναφέρονται αποκλειστικά στον αθλητισμό των γυναικών. Έξι από αυτά εντοπίστηκαν σε εξώφυλλα εφημερίδων και σε δύο από αυτά επισυνάπτεται φωτογραφικό υλικό που περιλαμβάνει λεζάντα με το ονοματεπώνυμο των αθλητριών. Επιπλέον, σε αρκετά άρθρα, κυρίως μετά το 1932, υπάρχει φωτογραφικό υλικό με αθλητικά στιγμιότυπα από αθλητικούς αγώνες γυναικών και φωτογραφίες Ελληνίδων αθλητριών.

Τα περισσότερα άρθρα αναφέρονται στον κλασσικό αθλητισμό των γυναικών, κάτι που μαρτυρά πως ο συγκεκριμένος αθλητικός χώρος συγκέντρωνε και το περισσότερο αθλητικό ενδιαφέρον της εποχής.

Άλλες αναφορές γίνονται σε αγώνες σκοποβολής, αντισφαίρισης, κολύμβησης, πετοσφαίρισης, και γυμναστικών επιδείξεων.

Μέσα από το λεξιλογικό περιεχόμενο των άρθρων εντοπίζεται η άρθρωση μιας διαφορετικής άποψης για τον γυναικείο αθλητισμό. Πριν το 1928, τα περισσότερα άρθρα εκφράζουν γνώμη για τον γυναικείο αθλητισμό και κάποια αναφέρονται σε αθλητικούς αγώνες γυναικών. Μετά το 1928 και κυρίως μετά το 1930 τα περισσότερα άρθρα αναφέρονται σε αθλητικούς αγώνες γυναικών, καταγράφουν επιδόσεις και εκφράζουν έμμεση κυρίως κριτική για τον γυναικείο αθλητισμό. Μέσα από το λεξιλόγιο των άρθρων εκφράζεται άμεση και έμμεση ρητορική μίσους.

Στα περισσότερα άρθρα κυριαρχεί η θέση πως ο αθλητισμός δεν αρμόζει στη γυναικεία φύση και πως η γυναίκα δεν έχει τη σωματική ικανότητα να ασχοληθεί με τον αθλητισμό. Η φύση και ο χαρακτήρας της γυναίκας είναι «ευγενής» και ο αθλητισμός μπορεί να τη μετατρέψει σε ανδροπρεπές υποκείμενο. Παράλληλα, ο αθλητισμός παρουσιάζεται ως επιβλαβής και καταστροφικός για το γυναικείο σώμα («Το μέγα ζήτημα του γυναικείου αθλητισμού. Η κατάχρησις των σπορ καταστρέφει την μητρότητα», 1927). Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, οι απόψεις αυτές υποστηρίζονται και από επιστημονικές απόψεις της Βιολογίας αλλά και της Ιατρικής. Ο μόνος λόγος που μπορεί η γυναίκα να ωφεληθεί από τη γυμναστική είναι η κατασκευή ενός δυνατού σώματος που θα μπορέσει να κάνει τις Ελληνίδες «ικανώτερες εις το να δώση ζωήν εις της στρατιάν εκείνην των εκδικητών της εθνικής μας τιμής» («Γυναικείος αθλητισμός», 1923).

Σε πολλά από τα άρθρα η παρουσία και η συμμετοχή γυναικών σε αγώνες καταγράφεται με χιουμοριστική δημοσιογραφική συγγραφή και παρουσιάζεται με τέτοιο τρόπο που μπορεί να χαρακτηριστεί προσβλητικός. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το άρθρο της εφημερίδας Πατρίς για τον αγώνα 80 μ. γυναικών όπου κατά τον τερματισμό δυο αθλήτριες έπεσαν ταυτόχρονα στο νήμα και νικήτρια αναδείχθηκε η Σοφία Μπεναρδή με τον αφέτη να χαρακτηρίζει ότι η νίκη επετεύχθη με ένα «στήθος διαφοράν». Η συγκεκριμένη φράση σχολιάζεται με έναν σεξιστικό δημοσιογραφικό αστεϊσμό χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η αγωνιστική προσπάθεια δυο αθλητριών και η έκβαση του αγώνα («Η χθεσινή ημέρα του γυναικείου αθλητισμού εις το στάδιον», 1930). Επίσης, οι ενδυματολογικές εμφανίσεις των γυναικών στους αγωνιστικούς χώρους κατακρίνονται από τους δημοσιογράφους της εποχής, βάσει των οποίων οι αθλήτριες στην Ελλάδα δεν μπορούν να κάνουν αθλητισμό. Ακόμα και σε άρθρα που ο γυναικείος αθλητισμός δεν καταδικάζεται, αλλά υπάρχει θετική αναφορά, οι γυναίκες δεν παρουσιάζονται με την ιδιότητα της αθλήτριας. Για τους αθλητικούς αγώνες στίβου του Σεπτεμβρίου του 1930 αναφέρεται σχετικά πως το στάδιο γέμισε «από κοριτσόπουλα ολόδροσα, γεμάτα χάρη, ομορφιά και υγεία..... με τις φωνίτσες τους τις χαρούμενες» («Μια εξαιρετική ημέρα σπορ», 1930).

Πολλές από τις επιδόσεις που καταγράφονται χαρακτηρίζονται ως «αδιάφορες και πενιχρές» και πολλές φορές συγκρίνονται με τις επιδόσεις αθλητριών των άλλων χωρών («Η χθεσινή πρώτη επίσημος εμφάνις του γυναικείου αθλητισμού Αθηνών και Πειραιώς», 1930). Δεν λαμβάνεται όμως υπόψη στα άρθρα αυτά η πρόχειρη και μηδαμινή οργάνωση, όχι μόνο του γυναικείου αλλά και γενικότερα του

αθλητισμού στην Ελλάδα, από άποψη τεχνική και διοικητική, ούτε και το γεγονός ότι σε πολλούς αγώνες οι Ελληνίδες αθλήτριες σημείωναν πανελλήνια ρεκόρ και ικανοποιητικές επιδόσεις. Οι αθλητικές διοργανώσεις γυναικείου αθλητισμού μοιάζει να παρουσιάζονται με έναν τρόπο υποβάθμισης της αξίας της διοργάνωσης και των επιδόσεων των γυναικών αθλητριών. Παρόλα αυτά υπάρχουν άρθρα τα οποία κάνουν αναφορά στον διεθνή γυναικείο αθλητισμό και στα ρεκόρ που πετυχαίνουν αθλήτριες άλλων χωρών («Η Μις Κουν κατέρριψε το ρεκόρ της Ιαπωνίδος», 1927).

Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930 οι γυναικείοι αγώνες κλασσικού αθλητισμού διοργανώνονταν παράλληλα με άλλα ανδρικά αγωνίσματα κλασσικού αθλητισμού. Σε πολλά από τα άρθρα παρατηρείται μικρότερη λεξιλογική αναφορά για τα γυναικεία αγωνίσματα, η οποία γίνεται συνήθως στο τέλος του άρθρου. Επίσης η αναφορά στον γυναικείο αθλητισμό δεν υπάρχει στον κύριο τίτλο του άρθρου αλλά σε υπότιτλο ή και καθόλου. Για παράδειγμα, στην Βραδυνή η αναφορά για τα γυναικεία αγωνίσματα περιορίζεται σε τρεις σειρές σε ένα ολόκληρο άρθρο, στο οποίο υπάρχει εκτενής αναφορά για τα ανδρικά αγωνίσματα («Ηρχισαν εις το στάδιον οι πανελλήνιοι αγώνες», 1934). Να σημειωθεί επίσης εδώ ότι σε αρκετές εφημερίδες υπάρχει απουσία ενημέρωσης σχετικά με τους αγώνες γυναικών και τις επιδόσεις τους ή υπάρχει αναφορά μόνο στα αντρικά αγωνίσματα και δεν υπάρχει καμία πληροφόρηση για τα γυναικεία αγωνίσματα. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ένας τρόπος έμμεσης ρητορικής μίσους με τη λογική της σκόπιμης απόκρυψης στον τύπο της εποχής.

Το 1936 ο τύπος φιλοξένησε άρθρα τα οποία απαγόρευαν την είσοδο σε αθλήτριες στο στάδιο και στους αθλητικούς αγώνες λόγω ανήθικης ζωής. Τα γεγονότα που οδήγησαν σε αυτή την απόφαση ήταν τα εξής: αρχικά το ερωτικό φλερτ αθλητριών με άλλους αθλητές χαρακτηρίστηκε προφανώς ανηθικότητα και «έκτροπα» κάτι για το οποίο οι ιθύνοντες του αθλητισμού απείλησαν με χειροδικία τις αθλήτριες: «αι αθλήτριες μας θα ξυλοφορτωθούν εάν ζητήσουν να προπονηθούν εις το στάδιον» («Απερίγραπτα όργια των αθλητριών εις το στάδιον», 1936). Επιπλέον, η κοινωνική έξοδος αθλητριών σε κέντρο διασκέδασης χαρακτηρίστηκε ως κάτι το ανεπίτρεπτο («Ο γυναικείος αθλητισμός υπό διωγμόν», 1936). Ο τρόπος απαγόρευσης ήταν ένας τρόπος «εξυγίανσης» του αθλητισμού από πράξεις που δεν αρμόζουν στον αθλητισμό. Εδώ παρατηρούμε ότι λαμβάνεται υπόψη όχι η αθλητική επίδοση και προσπάθεια των αθλητριών ως κριτήριο για την προσφορά τους στον ελληνικό αθλητισμό, αλλά η κοινωνική τους ζωή εκτός σταδίου.

Το φεμινιστικό κίνημα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, κυρίως κατά την δεκαετία του 1920, βρίσκεται σε έξαρση σε όλο τον Ευρωπαϊκό χώρο. Αντίστοιχα το ίδιο συμβαίνει και στην Ελλάδα. Υπάρχουν πολλές διεκδικήσεις των γυναικών για θέματα ισότητας στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Να σημειωθεί ότι το 1928, όταν και ο γυναικείος αθλητισμός αναγνωρίζεται επίσημα από τον ΣΕΓΑΣ, εντείνεται στην Ελλάδα η συζήτηση για την επέκταση του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες. Το ζήτημα λοιπόν του γυναικείου αθλητισμού από πολλούς δημοσιογράφους χαρακτηρίζεται ως απόρροια, κυρίως αρνητική, των φεμινιστικών διεκδικήσεων: «ο αθλητισμός είναι μια γυναικεία τρελή επιπόνησις και ένας

ακατανόητος ενθουσιασμός μερικών δήθεν φεμινιστριών» («Ο αθλητισμός των γυναικών και οι κίνδυνοι της ευγραμμίας των», 1927)

Τέλος, στο υλικό που μελετήθηκε εντοπίστηκαν άρθρα με queer περιεχόμενο που αφορούν αθλήτριες που επιδόθηκαν σε εγχείρηση αλλαγής φύλου και συνέχισαν να ασχολούνται με τον αθλητισμό. Η ύπαρξη τέτοιων άρθρων παρουσιάζει εντύπωση σε μια εποχή μάλιστα που ο αθλητισμός σε θέματα φύλου παρουσιάζει μια αστάθεια απόψεων («Αι αθλήτριαι που αλλάζουν φύλο», 1936).

Παρατηρήσεις – συζήτηση

Με γνώμονα το γεγονός ότι ο Τύπος ως κυρίαρχο μέσο ενημέρωσης της εποχής του Μεσοπολέμου εκφράζει την κοινωνική και πολιτική γνώμη της εποχής, φαίνεται ότι παρουσιάζεται μια άποψη μη αποδοχής για τον γυναικείο αθλητισμό. Ο αθλητισμός των γυναικών μέσα από τα άρθρα που μελετήθηκαν παρουσιάζεται με μια δημοσιογραφική καταγραφή αντίθετη με την ύπαρξη γυναικών στο πεδίο του αθλητισμού.

Παρόλα αυτά, εκτός από τις φωνές αντίδρασης στο θέμα του γυναικείου αθλητισμού υπάρχει μια μερίδα αθλητικών παραγόντων η οποία τάσσεται υπέρ του αθλητισμού των γυναικών. Μοιάζει να υπάρχει ανάμεσα σε αυτές τις δύο πλευρές μια αντιπαλότητα για την αποδοχή ή όχι του γυναικείου αθλητισμού στην Ελλάδα, κάτι που προκαλεί ερωτήματα σχετικά με το αν η αντιπαλότητα οφείλεται ξεκάθαρα στο ζήτημα του αθλητισμού των γυναικών ή πρέπει να αναζητηθούν και επιπλέον λόγοι αυτής της αντίφασης.

Επιπλέον, το ζήτημα για την αποδοχή του γυναικείου αθλητισμού θα πρέπει να αναζητηθεί στην εισαγωγή της ταυτότητας της γυναίκας αθλήτριας στον μέχρι τότε ανδροκρατούμενο χώρο του αθλητισμού. Το θέμα ωστόσο δεν εξαντλείται απλώς με το διαχωρισμό ανάμεσα στα φύλα κατά το Μεσοπόλεμο, πολύ περισσότερο δε αφού τα φύλα μοιάζουν να αποτελούν ρευστές κατηγορίες που συνδέονται με τις κοινωνικές οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες του τόπου και χρόνου που κάθε φορά μελετάται. Έτσι και το θέμα της εισαγωγής των γυναικών στον αθλητισμό χρειάζεται να ερευνηθεί σε σύνδεση με το ευρύτερο πολιτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό πλαίσιο της εποχής.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Bochner, A. (2000) "Criteria Against Ourselves", *Qualitative inquiry*, 6(2), pp. 266-272 [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/238432685_Criteria_Against_Ourselves (Accessed: 25 July 2022).

Braun, V., Clark, V. (2006) "Using Thematic Analysis in Psychology", *Qualitative research in Psychology*, 3(2), pp. 77-101 [online]. Available at: <http://eprints.uwe.ac.uk/11735> (Accessed: 10 February 2021).

- Brown, A. (2017) "What is Hate Speech? Part 1: The Myth of Hate", *Law and philosophy*, 36(4), pp. 416-468.
- Kidder, L.H., Fine, M. (1987) "Qualitative and Quantitative Methods: When Stories Converge", *Special Issue: Multiple methods in program evaluation*, 35, pp. 57-75.
- Miles, M.B., Huberman, A.M. (1994) *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods*. London: Sage publications.
- Paul, G. (2005) *Introduction to the Philosophies of Research and Criticism in Education and the Social Sciences*. New Jersey: Pearson.
- Van Dijk, T. A. (2001) "Critical Discourse Analysis" in Hamilton, H., Schiffirin, D., Tannen, D. (eds.) *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford: Blackwell, pp. 352-371.

Ελληνόγλωσση

- «Αι αθλήτριαι που αλλάζουν φύλο», *Αθλητισμός*, 08 Ιανουαρίου 1936, σ. 3.
- Αντζουλάτος, Η. (1975) *Γυναικείος κλασικός αθλητισμός*. Αθήνα [αυτοέκδοση].
- «Απερίγραπτα όργια των αθλητριών εις το στάδιον», *Αθλητισμός*, 10 Ιανουαρίου 1936, σ. 1.
- Γιαννιτσιώτης, Γ. (2002) «Οι αθλητές», στο Κουλούρη, Χ. (επιμ.) *Αρχαία και ιστορία της επιτροπής Ολυμπιακών αγώνων*. Αθήνα: Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, σ. 47-54.
- «Γυναικείος αθλητισμός», *Αθλητική Επιθεώρησης*, 1 Ιουνίου 1923, σ. 9.
- ΕΕΔΑ (2018) *Ρητορική μίσους* [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ELL.pdf (Ανακτήθηκε: 13 Φεβρουαρίου 2021).
- «Η Μις Κουν κατέρριψε το ρεκόρ της Ιαπωνίδος», *Έθνος*, 7 Αυγούστου 1927, σ. 2.
- «Η χθεσινή ημέρα του γυναικείου αθλητισμού εις το στάδιον», *Πατρίς*, 22 Σεπτεμβρίου 1930, σ. 1.
- «Η χθεσινή πρώτη επίσημος εμφάνισης του γυναικείου αθλητισμού Αθηνών και Πειραιώς», *Ημερήσιος Τύπος*, 22 Σεπτεμβρίου 1930, σ. 2.
- «Ηρχισαν εις το στάδιον οι πανελλήνιοι αγώνες», *Βραδυνή*, 27 Μαΐου 1934, σ. 2.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008) *Ποιοτικές μεθόδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Ζάικος, Ν. (2004) *Δομνίτσα Λανίτου-Καβουνίδου. Αθλητική βιογραφία, ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της διεθνούς γυναικείας αθλητικής κίνησης*. Θεσσαλονίκη: Σταμούλης.
- Ζάικος, Ν. (2019) «<Αι γυναίκες αθλήτριαι κατά 95% χάνουν την μητρότητα τους>. Ο σύνδεσμος ελληνικών γυμναστικών και αθλητικών σωματείων και η αποδοχή του κλασικού αθλητισμού στην Ελλάδα», *Γυναίκα και Άθληση*, Τ. XI, σ. 74-113.
- Ζάχος, Δ. (2018) «Ελευθερία του λόγου και ρητορική του μίσους», *Σύγχρονα θέματα*, 142, σ. 13-14.

- Κυριάκος, Ι. (1988) *1928-1988: Εξήντα χρόνια αθλητισμού γυναικών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό ίδρυμα ασφαλειών της Ελλάδος.
- Μανιτάκης, Π. Ν. (1962) *Εκατό χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού 1830-1930*. Αθήνα: Τυπογραφικός Οργανισμός Αθηνών.
- «Μια εξαιρετική ημέρα σπορ», *Βραδυνή*, 21 Σεπτεμβρίου 1930, σ. 1.
- «Ο αθλητισμός των γυναικών», *Ακρόπολις*, 24 Μαΐου 1934, σ. 4.
- «Ο αθλητισμός των γυναικών και οι κίνδυνοι της ευγραμμίας των», *Κυριακή του Ελεύθερου Βήματος*, 03 Ιουλίου 1927, σ. 15.
- «Ο γυναικείος αθλητισμός υπό διωγμόν», *Αθλητισμός*, 6 Ιανουαρίου 1936, σ. 3.
- «Οι πανελλήνιοι γυναικείοι αγώνες», *Αθλητικά Χρονικά*, 25 Μαΐου 1934, σ. 3.
- Πουλαντζάς, Ν. (1976) «Οι κοινωνικές τάξεις σύμφωνα με την μαρξιστική θεωρία», *Ο Πολίτης*, 6, σ. 47-54.
- Σκιαδάς, Ε. (1998) *Αθλητισμός γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Πανελλήνιο Αθλητικό Σωματείο Γυναικών «Η Καλλιπάτειρα».
- «Την Κυριακήν εις στο στάδιον οι γυναικείοι αθλητικοί αγώνες», *Εσπερινή*, 24 Μαΐου 1934, σ. 5.
- «Το μέγα ζήτημα του γυναικείου αθλητισμού. Η κατάχρησις των σπορ καταστρέφει την μητρότητα», *Κυριακή του Ελεύθερου Βήματος*, 17 Ιουλίου 1927, σ. 15.
- Φουκώ, Μ. (1986) *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.